

Damir Kalogjera
Filozofski fakultet, Zagreb

Što i kako s hrvatskim dijalektima?

Dunja Jutronic dugo vremena prati i opisuje splitski govor. U prigodi njezina rođendana bilježim ovih nekoliko misli o tome kako se percipiraju dijalekti u hrvatskoj jezičnoj zajednici i kulturi i kako je takva percepcija povezana sa stavovima i uputama utjecajnih filologa.

Kad se govori o povijesti hrvatske pismenosti i književnosti pod tim se naslovom uključuju napisi i djela na čakavskom (npr. Vinodolski zakonik 13. st., Marko Marulić 15. st.) i na kajkavskom (Ivan Pergošić 16. st., Tituš Brezovački 18. st.) i na štokavskom (Marin Držić 16. st.). Međutim odabirom štokavštine kao temelja književnog jezika i njenim prevladavanjem u pisanoj upotrebi, jer se njome otad služe izvorni govornici čakavskoga i kajkavskoga, položaj dijalekata u pismenosti i u govoru u našoj kulturi dolazi pod znak pitanja. Slikovito rečeno, bitku je dobio štokavski i s položaja jednoga od regionalnih narječja postao je, psihološki i praktično, nadređen u svim regijama ostalim dvama. Usput je dobio epitepe najčišćeg, i sl., a time se naglašava purizam kao jedna njegova značajka. Interes se filologa usredotočio na kodificiranje odabranog temeljnog dijalekta (na odluke što iz njega izabrati u književni jezik, a što odbaciti), na njegovu funkcionalnu purističku razradu (još od Šulekovih rječnika), a prema dijalektima u komunikaciji kao da se nisu znali postaviti. To se donekle vidi i iz odabira vokabulara u Rječniku Jugoslavenske akademije započetom u 19. st.

Uostalom preskriptivni filolozi nisu imali lak posao uvjeriti neštokavsku javnost u djelotvornost književnog jezika utemeljenog na jezičnom sustavu različitom od onoga kojima su se služili neštokavci. U tim ranim fazama propagiranja književne štokavštine možda im nije zamjeriti da su 'dijalektizme', čitaj: interferenciju materinskoga jezika neštokavskih govornika u propisani štokavski sustav, morali osuditi kao pogreške i time pridonijeti jačanju upotrebe te 'čiste' štokavštine, ali usput i marginalizaciji dijalekata, i njihovom 'ponižavanju' kao rezervoara pogrešaka.

Kad se nedostatak uputa o odnosu književnog jezika i dijalekata prenio u školske klupe i nužno pojednostavnio, ondje je odnos prema dijalektu postao još stroži i posao učitelja na iskorjenjivanju tvrdoglavih dijalektizama nije bio lagan. Na pitanje, koje se moralo nametnuti učitelju, jesu li dijalekti samo izvori pogrešaka ili i nešto drugo, nije bilo jasnih odgovora. O izboru dijalekta kao oznake lokalnoga identiteta i regionalne solidarnosti nije se tada raspravljalo. Čini se sve do druge polovice 20. stoljeća.

Percepciji dijalekata, kao manje bitnom komunikacijskom problemu, pridonijelo je implicitno vjerovanje, koje je poslije dovelo i do eksplicitnih tvrdnji, da će širenjem pismenosti na književnom jeziku te utjecajem škole, crkve i medija uskoro doći do gašenja dijalekata i da će književni jezik prevladati. U srbijanskoj situaciji tako je približno sugerirao P. Ivić (1970), a u hrvatskoj D. Brozović (1966 :7)) upotrebljava metaforu dijalekta kao parazita na književnom jeziku, (a parazita se ljudi nastoje osloboditi). Tu bi se metaforu moglo i obratno upotrijebiti, naime, da na lokalnim dijalektima parazitira književni jezik, ali se to nitko ne bi usudio napisati. Pri ovakvome pogledu na jezičnu situaciju filolozi su zanemarivali činjenicu široke uporabe regionalnih dijalekata u obliku mjesnih govora i koine u svakodnevnoj komunikaciji.

Mogli bismo reći da se u našoj filološkoj literaturi dosta razmatrao *odabir*, selekcija, dijalekta kao temelja književnog jezika (Haugen 1966), mišljenja filologa koji su se tome izboru protivili (Vince 1978), dakle statusno planiranje (H. Kloss 1969), a premalo se razmatralo i razmatra činjenično *prihvatanje* (akceptacija) književnog jezika u

svakodnevnom uzusu kao i njegov faktički društveni prestiž ili nedostatak te sastavnice (npr. u našem glavnome gradu).

Odnos prema dijalektima, njihov (prikriveni) prestiž ili nedostatak prestiža u stanovitim situacijama, sučelje dijalekata i književnoga jezika, pitanje dijalekata i identiteta govornika – sve izvanredno zanimljive sociolingvističke teme - tretirale su se usput, površno i općenito kao pitanja od manje važnosti. Vodeći filolozi se nisu odrekli dijalekata već se njihov opis prepustio tradicionalnoj dijalektologiji, koja je tragala za 'čistim' dijalektima, a zaustavljala se na opisu i povijesnom njihovom tumačenju, uhodanim legitimnim metodama, ali se u tome radu malo pozornosti obraćalo njihovoj sinkronijskoj komunikacijskoj ulozi u govornim zajednicama.

Naime u toj ulozi ne nalaze se idealno čisti dijalekti, već se miješaju s drugim dijalektima ili 'razvodnjavaju' elementima književnoga jezika, pa se tradicionalnim dijalektolozima prikazuju kaotičnima i teško je u njihovu opisu primijeniti tradicionalne metode (Ivić 1971:95). Tako ćemo čuti u Dalmaciji *Ako budeš trebat novaca, čini mi znati (knjiž.: Ako budeš trebao novca, obavijesti me)*; ili u Zagrebu : *Što budeš tamo kupio?* (kajkavski: *Kaj buš tam kupil?* književno: *Što ćeš ondje kupiti?*)

Promjene se u dijalektima zbivaju zbog unutarnjih razloga, kao i kod svih idioma, zbog dodira s drugim dijalektima, jer stare izolacije nestaju prigodom unutarnjih migracija i miješanja stanovništva. Događaju se i 'odozgo' djelovanjem propisanoga književnog jezika. No promjene ne znače i smrt dijalekta. Zbog spomenutih pojava lokalne dijalekte ne čuva danas cijelo mjesto, grad itd. već tek dio lokalnoga stanovništva, a pridošlice ga djelomično prihvaćaju utječući istodobno svojim govorom na dotični lokalni dijalekt (usp. Jutronić 2001 et pass.).

Da miješane konstrukcije rijetko nalazimo u pisanome objavljenom jeziku "zaslužni" su lektori koji plijevu takve pojave, iako se povremeno provuku kroz njihovo sito. Metode za istraživanje ovakvih 'difuznih' miješanih varijeteta jezika nisu se još u nas razvile; tek su Dunja Jutronić i još nekoliko filologa kroatista učinili značajan iskorak u tom smjeru. U međunarodnoj sociolingvističkoj dijalektologiji postoji nekoliko modela za takva istraživanja (npr. Kerswill 1996)).

No neće biti samo nedostatak metoda koji obeshrabruje istraživanja, bit će u tome i simbolike. Kanonska filologija ide za čistim varijetetima, a na miješanje govora ili jezika, kao i na sve miješane pojave u društvu izvan jezika, kako je jednom primijetila poznata antropologinja Mary Haas, ljudi ne gledaju dobro unatoč činjeničnom stanju.

"Uznesenje" dijalekata kao nesporazum

Dijalekti su, čini se, doživjeli kratak simboličan preporod u našem društvu devedesetih godina u vezi s otvorenim nastupom nove jezične politike u Hrvatskoj, kojoj se početak mogao naslutiti već šezdesetih. Naime od šezdesetih godina (Katičić 2008:29, navodi Jonkeovu monografiju o Weberu 1956.g., kao početak; pisac ovih redaka to prati od ranih šezdesetih) skupina utjecajnih hrvatskih filologa revidira i reinterpretira dotada kanonske postavke o književnom jeziku Hrvata i Srba, o reformi književnoga jezika koju su krajem 19. i početkom 20. stoljeća, po njihovu mišljenju grubo provodili hrvatski Vukovci, ograničivši opseg hrvatskoga književnog jezika i zanemarujući njegov povijesni razvitak. Iako su spomenuti filolozi to isprva radili oprezno služeći se u obrazlaganju svoje politike kulturalno-lingvističkim principima i tumačeći ih u korist svojih postavki, u rukama politički nastrojenih laika stvar se pojednostavnila do te mjere da se počelo sumnjati u hrvatski standardni jezik koji kao da nije autentično hrvatski. Za te aktiviste se upotrebljavao termin "revolucionari" koji su smatrali "da u promijenjenoj duhovnoj i političkoj situaciji treba stečenu slobodu iskoristiti za drastične promjene" (Katičić 2008:28), za nekakav povratak oblika književnoga jezika u razdoblje prije reforme iz kraja 19. i početka 20. stoljeća.

Vjerojatno zbunjen ovim tvrdnjama, dio javnosti se okrenuo dijalektima, u koje nitko nije mogao sumnjati da nisu hrvatski. I doista u to doba javljaju se u raznim zavičajnim klubovima i društvima, koji su obično gajili samo folklor i lokalne običaje, posebno zanimanje za isticanje lokalnih dijalekata. (prva rana manifestacija toga tipa bili su možda festival *Kajkavske popevke* sedamdesetih i časopis *Kaj*). I dok je taj pokret u jednu ruku bio koristan za uvažavanje dijalekata i njihove uloge, za komunikaciju na području cijele zemlje, dijalekatski razučene, dijalekti dakako ne mogu nadomjestiti donekle umjetnu ali funkcionalno adekvatnu književnu štokavštinu, s time da se u njenoj uporabi ne mora insistirati na strogoj njezinoj normi ("hrvatskoj katarevuzi") već da se toleriraju uobičajena odstupanja ("parazitiranje") pod utjecajem govornikova materinskoga dijalekta. Naša je kanonska književnost prihvatila književnu štokavštinu, s tek povremenim dijalekatskim umecima, a tako i većina medija. Rijetki su pisci koji su računali na šire prihvatanje a da su pisali samo na dijalektu. Na kraju, kad se vlast obraća građanima s dokumentima koje bi teorijski svi građani trebali razumjeti, čini to na ovome idiomu.

Zbog ideološki pojednostavljene interpretacije donekle argumentirane kritike povijesti normiranja našega književnog jezika, pokušalo se promijeniti sam taj idiom, poništiti njegovu korisnu i najvažniju transdijalekatsku ulogu i propisati javnosti koji drukčiji jezik. No ovaj je nesporazum između dijela javnosti i jezičnih propisivača, kako rekosmo, ipak potaknuo ozbiljnije razmišljanje o položaju dijalekata i možda oslabio metaforu o njihovoj parazitskoj ulozi.

Na naprijed postavljeno pitanje zašto ljudi u nepisanoj komunikaciji tek djelomično prihvaćaju književni jezik, kad bi njegovim prihvaćanjem bili društveno nagrađeni, dio je odgovora svakako nevoljkost odricanja od lokalnoga ili regionalnog identiteta koji je dobrim dijelom obilježen dijalektom.

Međunarodni projekt *Komunikacijska kompetencija u višejezičnoj sredini*, kojemu je cilj bilo istraživanje višejezičnosti i višedijalektalnosti na hrvatskim prostorima, potvrdio je još uvijek snažan regionalni dijalekatski izraz u nas te iz istraživanja proizlazi da je vrijedno lokalno gajiti dvodijalektalnost gdje bi jedan varijetet bio lokalni idiom a drugi književni jezik, dakle s jedne strane poduprijeti lokalni identitet, a s druge olakšati širu komunikaciju i sigurniji društveni položaj. Sudionice projekta su između ostaloga sastavile kratak rječnik na razini nižih razreda osnovne škole, koji bi od malih nogu upućivao djecu na našu višedijalektalnost (Jelaska, Kovačević, Dobrovac 2003). Da bi takav plan uspio trebalo bi unijeti elemente kontrastivne analize u pouku književnoga jezika što pretpostavlja i neke promjene u sveučilišnom studiju kroatistike.

.O dijalektima u Europi

Zanimljivi su neke tvrdnje sociolingvisti iz europskih zemalja o pitanjima dijalekata.

P. Trudgill (1995) suprotstavlja homogenizaciju i dijalekte. Ovdje treba naglasiti da je Trudgill kritičan prema načinu na koji se engleski jezik poučava u engleskim školama, naročito njegov birani izgovor. Više klase, nekad naglašeno klasno podijeljenoga engleskog društva, po Trudgillu, nametnule su svoj izgovor, a i svoju gramatiku, kao standardnu, dok su zanemarili i ponizili druge izgovore. Ne ulazeći u tu specifičnu internu problematiku (engleska je tradicija posebno osjetljiva na vezu izgovora i identiteta), vrijedno je iznijeti što Trudgill misli o položaju dijalekata u novoj Europi. On tvrdi da se ne poštuje jezik, točnije nikakvi njegovi varijeteti osim standardnoga pisanog jezika i to čine oni od kojih bi se takav stav najmanje očekivao: inteligencija, literati, novinari i političari. Za njih manjinski jezici i nestandardni jezici ne predstavljaju vrijednost.

Prezir prema vernakularima je potencijalno opasan stav. Mnogi jezici u Europi umiru velikom brzinom. Sociolingvisti pomažu da bi ugrožene zajednice prenijele svoj jezik sljedećoj generaciji. Jedan način da to uspije jest poduprijeti pozitivan stav govornika prema

svojim jezicima i dijalektima." Brzi nestanak jezika je dio šire pojave – jezične homogenizacije; ovo uključuje i *smrt dijalekta* što je kulturalna tragedija. Dijalekti su isto tako intimno povezani s kulturom kao i jezici" (Trudgill 1995:45) Uz simboliziranje lokalne kulture nabrajaju se i druge prednosti dijalekta i njegove funkcije u novoj Europi. U skladu s tvrdnjama da će u toj Europi lokalne i regionalne zajednice postati važnije od nacionalnih država, potporom i osnaženjem lokalnih kultura dijalekti se mogu uspješno nositi s nacionalizmima. Oni pridonose i komunikaciji među zajednicama u susjednim državama koju standardni jezici ugrožavaju, jer prekidaju dijalekatski kontinuum, kao npr. u graničnim prostorima Njemačke i Nizozemske gdje se govore slični dijalekti, a mi bismo mogli dodati i hrvatsko-slovensko pogranično područje.

Nestanku dijalekata pridonosi pored percepcije njihove socijalne inferiornosti i tvrdnja da su dijalekti i lingvistički inferiorni, da ne posjeduju sve lingvističke potencijale kao jezik, pa ljudi i protiv svojih dubljih osjećaja prelaze na standardni jezik. Protiv neprijateljskoga stava prema dijalektima uspješno se može boriti pokazujući na one uređene zemlje kao što su Švicarska, Luksemburg i Norveška gdje se dijalekti upotrebljavaju i kultiviraju.

Hrvatska je zemlja u kojoj dijalekti imaju znatnu ulogu u svakodnevnoj komunikaciji, dakako u onom "miješanom" i "razvođenom" obliku kako smo spomenuli. Naši najveći gradovi, koji utječu na jezičnu uporabu svoje okoline, Zagreb, Split, Rijeka, smješteni su u dijalekatskim područjima koji nisu "dobili bitku". Tamo se čuvaju lokalni dijalekti i regionalni koinei, dakako u stalnim dinamičnim promjenama, te pridonose obilježavanju lokalnoga identiteta i solidarnosti, a standardni se jezik rabi samo u formalnim okolnostima. U nas nije viša klasa, ako se misli na imućne skupine, nametnula javnosti svoj tip jezika i izgovora (kao u Engleskoj), jer toj skupini u nas pripadaju većinom slabo pismeni *nouveau riche*, barem u sadašnjoj generaciji. Tip našega književnog jezika izabrali su i kodificirali utjecajni filolozi. Njime upravljaju njihovi današnji sljedbenici, no kao da im pri tome nedostaje doticaja s našom uporabnom stvarnošću te propisuju beskompromisno isključivo jednu hrvatsku "katarevuzu", kojom mi filolozi nekako izlazimo na kraj, ali obrazovana javnost, da bi se javila u pismenom obliku i izbjegla kvalifikaciju nepismenosti, mora podastri svoje tekstove nadzoru lektora. Naša stvarnost i dogledna budućnost je dvodijalekatska, dijalekt za svakodnevnu razgovornu uporabu, a književni jezik, ne nužno u elitističkom obliku, kao kanal za širu komunikaciju.

Literatura

Brozović, D. 1966. *O razgovornom jeziku u Dalmaciji*, Slobodna Dalmacija, 6767:7.

Haugen, E. 1966. *Dialect, language, nation*, in Pride, J. and J. Holmes, eds. *Sociolinguistics*, Penguin, 97-111.

Ivić, P. 1971. *Srpski narod i njegov jezik*, Srpska književna zadruga, Beograd.

Jelaska, Z., M. Kovačević, G. Dobrovac 2003. *Zaviri, Mali hrvatski zavičajni rječnik s igrama i zadatcima*. Alfa, Zagreb

Jutrović, D. 2001. *Morphological changes in the urban vernacular of the city of Split*, *International Journal of the Sociology of Language*, 147: 65-78.

Kalogjera, D. 2001. *On attitudes toward Croatian dialects and on their changing status*, *International Journal of the Sociology of Language*, 147: 91-100.

Katičić, R. 2008. *Recimo koju o Greenbergovoj knjizi*, u Anita Peti-Stantić ur. *Identitet jezika jezikom izrečen*, Srednja Europa, 17-33.

Kerswill, P. 1996. *Milton Keynes and dialect levelling in south-eastern British English*, in Graddol, D., D. Leith and J. Swann, eds. *English History, Diversity and Change*, Routledge, 292-300.

Kloss, H. 1969. *Research Possibilities on Group Bilingualism . A report*. Quebec: Universite Laval. C.I.R.B. 28

Trudgill, P. 1995. *Dialect and Dialects in the New Europe*, *The European English Messenger*, IV/1., 44-46.